

Vallási szimbólumok és a szekularizmus konfliktusai Európában

*A Strasbourg–Luxembourg-tengely elemzése*¹

HÉRICS ATTILA ISTVÁN²

A forum externum védelme, a mérlegelési mozgástér (margin of appreciation), valamint a munkahelyi semlegességi politikák arányossági felülvizsgálata e tanulmány összehasonlításának fő kulcspontjai az EJEB és az EUB vallási szimbólumokra vonatkozó ítélkezési gyakorlatáról. Szemben a luxembourgi joggyakorlattal (Achbita, Bougnaoui, WABE/Müller), amely az egyenlő bánásmód és a belső piac logikájában gyökerező, formálisabb arányossági tesztet alkalmaz, a strasbourgi irány (Kokkinakis, Dahlab, Leyla Şahin, Lautsi, Eweida, S.A.S., Hamidović, Mikyas) kontextusérzékeny, és nagyobb teret enged a nemzeti alkotmányos identitásnak. A tanulmány mellett érvel, hogy egy egységesebb, hatásalapú – a megfigyelhető egyéni sérelemre összpontosító – elemzés az eltérő rendszerszintű célok ellenére is egységesíthetné a megközelítéseket.

Kulcsszavak: vallásszabadság, vallási szimbólumok, szekularizmus, margin of appreciation, arányosság, munkahelyi semlegesség, egyenlő bánásmód

Religious Symbols and the Conflicts of Secularism in Europe

An Analysis of the Strasbourg–Luxembourg Axis

The protection of the forum externum, the margin of appreciation, and the proportionality review of workplace neutrality policies are the main topics of this article's comparison of the case law on religious symbols from the ECtHR and the CJEU. In contrast to the Luxembourg jurisprudence (Achbita, Bougnaoui, WABE/Müller), which employs a more formal proportionality test rooted in equal treatment and internal market logic, the Strasbourg line (Kokkinakis, Dahlab, Leyla Şahin, Lautsi, Eweida, S.A.S., Hamidović, Mikyas) is context-sensitive and grants greater deference to national constitutional identity. The paper makes the case that a more

¹ A cikk a Mathias Corvinus Collegium támogatásával készült.

² Joghallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar; junior kutató, Mathias Corvinus Collegium Közjogi Műhely, e-mail: herics.attila@icloud.com

cohesive effects-based analysis focused on observable individual harm could unify the approaches despite disparate systemic goals.

Keywords: freedom of religion, religious symbols, secularism, margin of appreciation, proportionality, workplace neutrality, equal treatment

Bevezető gondolatok – történeti visszatekintés

„Egy emberi jogi bíróság nem engedheti meg magának, hogy történelmi Alzheimer-kórban szenvedjen. Nincs joga arra, hogy figyelmen kívül hagyja egy nemzet történelmének kulturális folyamatosságát az idők során, és azt sem, ami egy nép arculatát formálta és meghatározta. [...] Egy európai bíróságnak nem lehet az a feladata, hogy évszázadok európai hagyományával szakítson”

– vallotta Giovanni Bonello, az Emberi Jogok Európai Bíróságának (a továbbiakban: EJEB, Bíróság) máltai származású bírāja.³

Az EJEB ítélkezési gyakorlatában a vallásszabadsággal kapcsolatos kérdések viszonylag későn merültek fel, annak ellenére, hogy ekkorra a Bíróság már hosszabb ideje működött. Az első jelentős ítélet, amely a vallásszabadsággal foglalkozott, a *Kokkinakis kontra Görögország* ügyben született. Kokkinakis úr ellen, aki a Jehova Tanúi vallási közösség tagja volt, a görög hatóságok eljárást indítottak, mert megsértette az országos proszelitizmust tiltó jogszabályokat. Az EJEB megállapította, hogy bár a vallásszabadság magában foglalja a vallási meggyőződés kifejezésének és terjesztésének jogát is, az állam beavatkozása az indítványozó jogainak gyakorlásába nem volt igazolható, ezért az Emberi Jogok Európai Egyezménye 9. cikkének megsértését jelentette.⁴ Az ítélet egyértelművé tette, hogy a békés hittérítés és annak gyakorlása a vallásszabadság védelme alá tartozik, és az ilyen tevékenységek indokolatlan korlátozása ellentétes az Egyezménnyel.⁵

A vallásszabadság a legrégebbi alapjogok közé tartozik, amely nélkülözhetetlen az emberi méltóság és a személyes – individuális identitás szabad megéléséhez.⁶ Emellett szoros kapcsolatban áll más alapjogokkal is, mint például a lelkiismereti szabadsággal, amely különösen fontos szerepet játszott a modern alkotmányos demokráciák létrejöttében és megszilárdulásában.⁷

³ EJEB [Nagykamara], *Lautsi és mások kontra Olaszország*, 30814/06. sz. kérelem, ítélet, 2011. március 18. – Giovanni Bonelli párhuzamos véleménye, 1.1 pont.

⁴ EJEB, *Kokkinakis kontra Görögország*, no. 14307/88, ítélet, 1993. május 25, 31–36. és 48–50. §. *Kokkinakis kontra Görögország*, 9. §.

⁵ SCHANDA 2014.

⁷ Érdekes elhatárolási kérdés annak vizsgálata, hogy mely esetek tartoznak a lelkiismereti, melyek pedig a vallásszabadság kérdésébe – ám ennek jelentősége legtöbbször marginális.

A vallásszabadság mint alapjog nemcsak a lelkiismereti szabadságot, a meggyőződés megválasztásának szabadságát (*forum internum*), hanem a vallási meggyőződés kifejezésének szabadságát (*forum externum*) is magában foglalja.⁸ Ez a dolgozat is a *forum externummal* kapcsolatos problémák feltárására vállalkozik, hiszen gondolatrendőrség még egy államban sem működik bolygónkon, ennek ellenére a *forum internum* korlátozása és megsértése nagyon is elképzelhető, és gyakran meg is történik, még az öreg kontinensen is. Az utóbbi kérdéskör azonban már szabályozható és szabályozott is, ami indokolja a vizsgálódást. A vallási jelképek – különösen a kereszt – kérdése, illetve a fejkendők és egyéb viseletek megítélése, az elmúlt évtizedekben a vallásszabadság külső határainak vizsgálatában jelentőssé vált a köz- és magánszférában egyaránt.

Az elmúlt évtizedekben jelentősen megnőtt – elsősorban – a nyugat-európai társadalmak etnikai és vallási heterogenitása a migrációs és globalizációs folyamatok hatására.⁹ A vallási önmeghatározás és önkifejezés mára különösen érzékeny jogi, politikai és kulturális viták tárgyává vált. Ezzel párhuzamosan az EJEB és az Európai Unió Bírósága (a továbbiakban: EUB) egyaránt kénytelen szembesülni a vallásszabadság és más alkotmányos értékek közötti, mind nehezebben feloldható feszültségek jelenlétével. E kontextusban a közrend fogalma – különösen a francia jogfejlődésben – részben eltolódott a materiális rendfenntartástól az úgynevezett immateriális közrend irányába, amely a társadalmi együttélés alapvető szabályait, a nemzeti identitás és az emberi méltóság védelmét tekinti elsődleges célnak. A vallásszabadság így napjainkban már nem pusztán „csendes” magánügy, hanem a társadalmi kohézió és kulturális önazonosság egyik központi kérdése.¹⁰

Ez a tanulmány azt vizsgálja, hogy az EJEB és az EUB milyen eltérő jogi kritériumok alapján értékeli a vallási szimbólumok korlátozását. E bíróságok ítélkezési gyakorlata nem csupán jogértelmezési megfontolásokat tükröz, hanem az európai jogrendek mélyebb kulturális és társadalmi különbségeit is. Kiindulópontunk az, hogy a vallásszabadság értelmezése szorosan összefonódik a nemzeti alkotmányok történeti, kulturális és intézményi kontextusaival. Az EJEB általában nagyobb tiszteletben tartja a tagállamok mozgásterét (*margin of appreciation*),¹¹ lehetőséget hagyva számukra a nemzeti hagyományok és érzékeny területek figyelembevételére, míg az EUB inkább egy formálisabb orientációjú megközelítést alakított ki, amely az arányosság (*proportionality*), az egyenlő bánásmód (*equal treatment*), valamint a belső piac működésének elveire épül.¹²

A vallásszabadság és az állami semlegesség közötti feszültségek értékelésében az EJEB meghatározó megközelítése a 2011-es *Lautsi kontra Olaszország* ügyben, a 2013-as *Eweida és mások kontra Egyesült Királyság* ügyben, valamint a 2014-es *S.A.S. kontra*

⁸ SCHANDA 2014.

⁹ GUVÉLI–PLATT 2023: 9.

¹⁰ Lásd részletesebben: PEYROUX-SISSOKO 2017. Az immateriális közrend a francia közjogi gondolkodásban olyan korlátozási alapként jelenik meg, amely a nem anyagi természetű társadalmi normák – mint például az együttélés szabályai vagy az emberi méltóság – védelmére hivatott, még fizikai rendzavarás veszélye nélkül is.

¹¹ Council of Europe [é. n.].

¹² CASSANO 2019.

Franciaország ügyben formálódott ki. Ezzel szemben az EUB e kérdéskörhöz kapcsolódó ítélkezési gyakorlata később, a 2017-es *Achbita-* és *Bougnaoui*-ügyekkel kezdett kirajzolódni, majd a 2021-es *WABE-* és *Müller*-ügyekben vált kifarrottá. Ezen esetek elemzéséből jól kiviláglik, hogy a két bíróság hogyan mérlegeli a vallásszabadságot az egyéni jogok és az ütköző társadalmi, intézményi vagy munkáltatói érdekek között – eltérő jogi hagyományokra, normákra és értelmezési módszerekre építve.

Még a bevezetésben szeretnék szólni a szekularizmus fogalmi kereteiről. A definíció nem egységesen meghatározott, a szakirodalom és a jogösszehasonlító elemzések alapján inkább egy olyan rugalmas kategóriaként kezelhető, amelyet az államok saját történelmi, társadalmi és kulturális körülményeik szerint formálnak. Dalibor Đukić találó megkülönböztetése szerint különbség van a szekularitás és a szekularizmus között: előbbi az állam és az egyház elválasztásának olyan felfogása, amely biztosítja a semlegességet, és lehetővé teszi, hogy különböző vallások és világnézetek békében megférjenek egymás mellett; utóbbinak viszont ideológiai töltete van, és a vallás közsférából való kiszorítására, sőt, annak hermetikus elzárására törekszik. Ebből következően a szekuláris állam alkotmányos elve nem jelentheti a vallási szimbólumok vagy vallási meggyőződés közsférában való megjelenésének tilalmát. Éppen ellenkezőleg, a vallási kifejezés jelenléte a közéletben hozzájárulhat a társadalmi párbeszéd erősítéséhez, feltéve, hogy az állam nem azonosítja magát egyetlen vallással sem, és biztosítja a vallási közösségek egyenlőségét.¹³

A vallásszabadság normatív-alapjogi keretei Európában

A vallásszabadság nyilvános jellege fontos szerepet tölt be az európai alapjogvédelmi rendszerben, amelyet az Emberi Jogok Európai Egyezménye (a továbbiakban: EJEE) és az Európai Unió Alapjogi Chartája (a továbbiakban: Alapjogi Charta) is rögzít. Noha a szövegek lényegében hasonlóak, eltérő időpontokban jöttek létre, és a gyakorlatban az EJEB és az EUB eltérő értelmezési megközelítéseket alkalmaznak a felmerülő vitás kérdések rendezésére.¹⁴

Az Emberi Jogok Európai Egyezménye

Az EJEE 9. cikke így rendelkezik:

„9. Cikk Gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság

1. Mindenkinnek joga van a gondolat-, a lelkiismeret- és vallásszabadsághoz; ez a jog magában foglalja a vallás vagy meggyőződés megváltoztatásának szabadságát,

¹³ ĐUKIĆ 2021.

¹⁴ CASSANO 2019: 9–10.

valamint a vallásnak vagy meggyőződésnek mind egyénileg, mind együttesen, mind a nyilvánosság előtt, mind a magánéletben istentisztelet, oktatás és szertartások végzése útján való kifejezésre juttatásának jogát.

2. A vallás vagy meggyőződés kifejezésre juttatásának szabadságát csak a törvényben meghatározott, olyan korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek egy demokratikus társadalomban a közbiztonság, a közrend, közegészség vagy az erkölcsök, illetőleg mások jogainak és szabadságainak védelme érdekében szükségesek.”¹⁵

Ez a normaszervezeti megoldás élesen elválasztja egymástól a belső meggyőződést, amely teljes védelem alatt áll, és a vallás külső kinyilvánítását, amely bizonyos körülmények között korlátozható. A gyakorlatban a vallási szimbólumok – amelyek kétségtelenül a *forum externum* körébe tartoznak – viselésének korlátozásait szigorúan vizsgálni kell annak érdekében, hogy a beavatkozás ne legyen önkényes vagy túlzott mértékű. Az EJEB e korlátozások jogszerűségét háromlépcsős teszt alapján értékeli: (a) a korlátozásnak törvényen kell alapulnia; (b) legitim célt kell szolgálnia; (c) szükségesnek kell lennie egy demokratikus társadalomban, ideértve az arányossági vizsgálatot is.¹⁶

Az Európai Unió Alapjogi Chartája

Az Alapjogi Charta 10. cikke hasonlóképpen védi a gondolat-, a lelkiismeret- és a vallásszabadságot, beleértve a vallás egyéni és nyilvános kifejezését.

„10. Cikk A gondolat-, a lelkiismeret- és a vallásszabadság

(1) Mindenkinnek joga van a gondolat-, a lelkiismeret- és a vallásszabadsághoz. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy a meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy meggyőződésnek mind egyénileg, mind együttesen, mind a nyilvánosság előtt, mind a magánéletben, istentisztelet, oktatás és szertartások végzése útján való kifejezésre juttatását.

(2) A katonai szolgálat lelkiismereti okból történő megtagadásához való jogot az e jog gyakorlását szabályozó nemzeti törvények szerint el kell ismerni.”¹⁷

Az EUB azonban jellemzően csak olyan esetekben foglalkozik a vallásszabadsággal, amelyek az uniós jog hatálya alá tartoznak, például a munkaügyi jogviták során alkalmazott antidiszkriminációs kérdések esetében.¹⁸ Ennek megfelelően az EUB gyakran helyezi a kérdést az egyenlő bánásmód tágabb kontextusába, és arányossági elemzést

¹⁵ Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről (Róma, 1950. november 4.), kihirdette az 1993. évi XXXI. törvény.

¹⁶ DOBÓ 2023.

¹⁷ Az Európai Unió Alapjogi Chartája 10. cikk.

¹⁸ FERRI 2022.

alkalmaz annak érdekében, hogy a vállalati semlegességi politika és az egyéni vallásosság kifejeződése közötti egyensúlyt megteremtse.¹⁹

Ennek következtében, bár mindkét dokumentum célja a vallásszabadság védelme, alkalmazásuk a jogi hagyományok és normák különbözőségét tükrözi. Az EJEB joggyakorlata a pluralizmusra és az állami szuverenitásra épül, és érzékeny nemzeti hagyományok és identitáskérdések esetén tágabb mérlegelési jogkört (*margin of appreciation*) biztosít a tagállamoknak. Ezzel szemben az EUB a jogbiztonság, az egységesség és a belső piac megfelelő működésének elvét helyezi előtérbe, és ennek érdekében szigorúbb arányossági mércét alkalmaz az uniós tagállamok közötti egységesség biztosítása érdekében.²⁰

Az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítélezési gyakorlata

Az EJEB a fenti tárgykörben gazdag és árnyalt joggyakorlatot alakított ki, ami azonban nem mentes az ellentmondásoktól.

Az egyik első ilyen eset 2001-ből a *Dahlab kontra Svájc* ügy volt, amelyben az EJEB úgy ítélte meg, hogy nem sérti az Egyezményt, ha egy általános iskolai tanárnő számára megtiltják a fejkendő viselését.²¹ A strasbourgi bíróság különös hangsúllyal emelte ki a kisgyermekes különleges fogékonyságát arra, hogy a vallási szimbólumok látványának proszELITIZÁLÓ hatása van az állami iskola környezetében rájuk. A bíróság azonban arra a következtetésre jutott, hogy a proszELITIZÁLÓ hatást csupán feltételezték, mivel annak tényleges bekövetkezésére nem került elő bizonyíték. Hasonlóképpen, bár figyelembe vették az állam „jogos érdekét a közoktatás vallási semlegességének fenntartásában”, a tanár lelkiismereti szabadságát ezzel az érdekekkel szemben helyezték el, mindezt anélkül, hogy kimutatták volna, hogy a tanár ténylegesen kísérletet tett volna a tanulók meggyőződésének hittérítéssel való befolyásolására, és hogy a kendő viselése valójában milyen hatással volt a gyermekekre – ennek vizsgálatát ugyanis az EJEB mellőzte.²² Az EJEB érvelése tehát egyértelműen pusztán feltételezett kockázatokon alapult, amelyeket semmilyen ténybeli megállapítás nem támasztott alá, miközben jóváhagyott egy súlyos alapjogi korlátozást.

Ehhez kapcsolódóan érdemes megemlíteni a *Leyla Şahin kontra Törökország* ügyet²³ (2005), amelyben az egyetemeken alkalmazott fejkendőviselési tilalom került az EJEB elé. A Nagykamara helybenhagyta a tilalmat, kiemelve Törökország alkotmányos szekularizmusát, mint a török államiság meghatározó értékét.²⁴ A Bíróság elismerte, hogy a szekularizmus védelme önmagában legitim célt képezhet a vallás gyakorlásának

¹⁹ European Centre for Law and Justice 2023.

²⁰ Council of Europe [é. n.].

²¹ EJEB, *Dahlab kontra Svájc*, 42393/98. sz. ügy, elfogadhatatlansági döntés, 2001. február 15., EJEB 2001-II.

²² KOLTAY 2015.

²³ EJEB [Nagykamara], *Leyla Şahin kontra Törökország* 44774/98. sz. ügy, ECHR 2005-XI.

²⁴ *Leyla Şahin kontra Törökország*, 114–115. §.

korlátozására. Indokolásában az EJEB hangsúlyt fektetett a török történelmi és kulturális sajátosságok feltárására és bemutatására, és széles mérlegelési jogkört biztosított az állam számára az egyéni jogok és a közérdekek közötti kényes egyensúly megteremtése során.²⁵

A két ügy tehát jól jelzi, hogy az EJEB mennyire önkényesen tud viszonyulni a *margin of appreciation* doktrínájához, ahogy Koltay írja: „Nincs válasz arra a kérdésre, hogy miért lehetséges a véleményszabadsághoz képest jóval szélesebb körben korlátozni a vallásszabadságot, elvont, távoli, konkrétan nem igazolt veszélyekre hivatkozva.”²⁶

A *Lautsi kontra Olaszország* ügyben (2009, 2011)²⁷ a Bíróság először úgy vélte, hogy az állami iskolák tantermeiben elhelyezett feszületek sértik az Egyezmény 9. cikkét. Az ügy azonban a Nagykamara elé került, amely határozatában megváltoztatta az elsőfokú döntést, és nem állapított meg jogsértést, elismerve, hogy a feszületek elhelyezése inkább Olaszország kulturális identitását fejezi ki, semmint hittérítést valósítana meg. A Nagykamara hangsúlyozta az európai társadalmak pluralista természetét, és megerősítette, hogy az államoknak mérlegelési jogkörük van nemzeti történelmi és kulturális szimbólumok közintézményekben való megjelenítésének szabályozására. Érdekesség, hogy Olaszország önmagát szekuláris államként határozza meg, azonban a bíróság végül elfogadta a keresztet a kulturális identitás kifejezőeszközeként. Ebben az esetben úgy gondolom, hogy sokkal kevésbé tűnik levezethetőnek, hogy milyen kapcsolat áll fenn az olasz állam alkotmányos identitása és a kereszténység kulturális, társadalmi identitás meghatározó ereje között. Míg az állam szekuláris berendezkedése Franciaország és Törökország esetében levezethető az alkotmány rendelkezéseiből – mint a *margin of appreciation*-t meghatározó tényezők –, addig az olasz alkotmányból véleményem szerint sokkal nehezebb kiolvasni a kereszténység releváns identitásformáló szerepét.²⁸ A másik érdekes kérdés, hogy ebben az esetben is miért nem abból a szemszögből érvelt inkább a strasbourgi bíróság, hogy a kereszt a falon tulajdonképpen nem képes arra, hogy sértse Lautsi asszony gyermekének negatív vallásszabadsághoz való jogát. Ezt az érvelési megközelítést az EJEB a *Dahlab- és Sahin*-ügyekben is mellőzte. Puppincik kiemeli, hogy a Nagykamara a *Dahlab*-ügyet precedensként használta a *Lautsi*-ügy megítélésénél, azonban Puppincik rámutat, hogy az ügyek lényegileg eltérnek: az egyik fókuszában az állami alkalmazott személyes vallásgyakorlása áll, míg a másik ügy lényege az állami tradíció részeként megjelenő vallási szimbólumban ragadható meg. Úgy vélem, a *Lautsi kontra Olaszország* ügyben sokkal nagyobb szerepe lehetett annak, hogy Európa-szerte jelentős társadalmi felháborodás és elégedetlenség tört ki a keresztény értelmiség köreiben, sok állam (például Görögország, Oroszország, San Marino), köztük még a Vatikán is kifejezte véleményét a strasbourgi bíróság első döntése kapcsán.²⁹ Ebben az esetben is nem abból a szemszögből ragadnám meg a problémát, hogy az EJEB döntését vajon a társadalmi nyomásnak engedve hozta-e meg, illetve ha

²⁵ Leyla Şahin kontra Törökország.

²⁶ KOLTAY 2015: 19.

²⁷ Lautsi kontra Olaszország.

²⁸ Vö. Az Olasz Köztársaság Szenátusa [é. n.].

²⁹ PUPPINCK 2012: 887.

igen, e döntése jogilag megalapozható és helyes volt-e. Sokkal inkább az a kérdés, hogy az EJEB – ahogy már korábban is említettem – miért nem az adott szimbólum (korábbi esetekben fejkendő vagy kereszt) hatásának vizsgálatát végezte el. Amennyiben így jártak volna el, mellőzhatték volna annak a kényes elemzését, hogy milyen értékekre hivatkozhat az állam a *margin of appreciation* körében, kimentésként.

A *Lautsi kontra Olaszország* ügyben hozott érvelés szemlélteti a Bíróság érvrendszerének változását. Első fokon a Bíróság megállapította, hogy az állami iskolákban elhelyezett feszületek összeegyeztethetetlenek az EJEE 9. cikkével. A Nagykamara azonban megváltoztatta ezt a döntést, kimondva, hogy a feszület „a kulturális örökség azon szimbóluma, amely az ország lakosságának többsége keresztény identitásának kifejeződése, nem pedig vallási jel”.³⁰ Bár Olaszország világi államként határozza meg önmagát, a Nagykamara számára a feszület továbbra is kulturális kifejezőeszköz maradt, míg máshol (Franciaországban, Törökországban) a szekularizmusra való hivatkozásnak egyértelmű alkotmányos alapja van.³¹

Ahogy Puppink megjegyzi, a Nagykamara különbséget tett a *Lautsi*- és a *Dahlab*-ügy között: az előbbi esetben az állami hagyomány jelenthet korlátozást, míg a *Dahlab*-ügyben egy köztisztviselő önkifejezéséről van szó. Továbbá rámutat, hogy a szekularizmus nem semleges, hanem egy filozófiai meggyőződés, ezért az Egyezmény értelmében egy a többi világnézet közül. A Bíróság a tényleges beavatkozás hiányára való hivatkozásával elkerülte a kényes kérdéseket az állami identitás és a mérlegelési jogkör kapcsán.³²

Az *Eweida és mások kontra Egyesült Királyság* ügyben (2013)³³ az EJEB több munkajogi vonatkozású panaszt vizsgált a vallási szimbólumok viselésével kapcsolatban. A Bíróság Ms. Eweida javára döntött, aki keresztet kívánt viselni munkaadója, a British Airways számára történő munkavégzés során. A Bíróság úgy találta, hogy a munkáltató semlegességi politikája nem nyújtott kellő védelmet a vallási önkifejezéshez való jog számára. Ugyanakkor a kapcsolódó *Chaplin*-ügyben – amelyben egy ápolónő keresztviselését a betegek egészsége és biztonsága érdekében tiltották meg – elfogadta a korlátozást, kiemelve a helyzetfüggő arányossági vizsgálat fontosságát.³⁴

A *S.A.S. kontra Franciaország* ügy (2014)³⁵ újabb árnyalatot hozott a strasbourgi Bíróság megközelítésébe. Az indítványozó muszlim nő a közterületeken teljes arcot eltakaró fátylak viselésének franciaországi tilalma ellen emelt kifogást. A Bíróság elismerte, hogy a tilalom súlyos beavatkozást jelent a vallásszabadságba, de végül mégis helyben hagyta a szabályozást, elfogadva a francia kormány azon érvelését, hogy a tilalom a „társadalmi együttélés” (*living together*) feltételeinek biztosítását szolgálja. E döntés a Bíróság paradigmájának elmozdulását jelezte, amikor az interperszonális kapcsolatok

³⁰ *Lautsi kontra Olaszország*.

³¹ SZAJBÉLY 2018.

³² PUPPINCK 2012: 906–908.

³³ EJEB [Nagykamara], *Eweida és mások kontra Egyesült Királyság*, 48420/10, 59842/10, 51671/10 és 36516/10. sz. kérelmek, ítélet, 2013. május 27.

³⁴ *Eweida és mások kontra Egyesült Királyság*, 99–100. §.

³⁵ EJEB [Nagykamara], *S.A.S. kontra Franciaország*, 43835/11. sz. ügy, ítélet, 2014. július 1.

szokásainak és a közrend fenntartásának védelmét is legitim indokként ismerte el a vallási megnyilvánulások korlátozására. Az ítélet ugyanakkor jelentős vitákat váltott ki, több erőteljes különvélemény is bírálta a „társadalmi együttélés” indoklásának tág és önkényes jellegét.³⁶

E körben említésre érdemes egy időben kevésbé távoli strasbourgi eset, a *Hamidović kontra Bosznia-Hercegovina* ügy (2017)³⁷ is. Itt az indítványozó muszlim vallására hivatkozva megtagadta, hogy egy bírósági tárgyaláson eltávolítsa vallási fejfedőjét, ezért a bíróság tiszteletének megsértése miatt megbírságotlák. Az EJE megállapította a 9. cikk sérelmét, mivel a nemzeti hatóságok nem igazolták kellőképpen, hogy a vallási öltözet eltávolításának követelménye miért lett volna elengedhetetlen a bírósági rend és méltóság fenntartása érdekében. Az ítélet azt jelezte, hogy még a formális tárgyalótermi környezetben is indokolt és megalapozott igazolás szükséges a vallási kifejezés korlátozásához. Azonban az felettébb kérdéses, hogy ebben az esetben a szekularizmus miért tudott más államok (például Franciaország, Svájc, Törökország) esetében megfelelő indok lenni a vallásszabadság *forum externumának* korlátozásához, míg Bosznia-Hercegovina esetében nem. Ám véleményem szerint a bíróság megközelítésének változása mindenképp üdvözlendő, hiszen ebben az esetben már elvégezte a hatásvizsgálatot a kendő esetében, és megállapította, hogy annak tilalma nem volt megalapozott és arányos Bosznia-Hercegovina bírósága részéről.³⁸

De Gaetano bíró párhuzamos indoklásában jól felépített kritikát fogalmazott meg mind a nemzeti hatóságok, mind a Bíróság érvelésével szemben, és bírálta ezt az álláspontot. Hangsúlyozta, hogy az ügy lényegében az Egyezmény 9. cikke szerinti vallási meggyőződés kinyilvánításának jogáról szól, nem pedig a bírósági etikett határainak vitájáról vagy a bíróság megsértéséről. Véleménye szerint az, hogy a kérelmező pusztán vallási meggyőződésének kifejezéseként fejfedőt viselt, aligha tekinthető szándékos sértésnek, tiszteletlenségnek vagy a bíróság méltóságát sértő rendbontásnak. Az álláspont abszurditását a következővel szemléltette: egy katolikus püspököt arra köteleznének, hogy levegye mellkeresztjét, vagy egy ortodox püspököt, illetve egy szikhet, hogy távolítsa el fejfedőjét? Azt mondta, hogy az ilyen előírások nyilvánvalóan sértenék vallásszabadságukat.³⁹

De Gaetano bíró túl is lépett a konkrét ügyön, és általános érvényű megfontolásokat fogalmazott meg. Felidézte a *Lautsi kontra Olaszország* ügyben a Nagykamara által hozott ítéletet. Bírálta továbbá, hogy a többségi vélemény a *Hamidović*-ítélet 35. pontjában kifejezetten hivatkozott a *Lautsi*-ügyre. A *Lautsi*-ügyben a Nagykamara nem állapította meg a 9. cikk sérelmét, mivel az olasz állami iskolákban elhelyezett feszületek nem mutattak semmiféle indoktrinációs jelleget vagy vallási befolyást, hanem inkább identitáskifejezésként jelentek meg. A *Lautsi*-ügyben a vita a „filozófiai meggyőződésekről” és a még homályosabb „állami identitásról” folyt, nem pedig olyan konkrét

³⁶ KOLTAY 2015: 26–28.

³⁷ EJE, *Hamidović kontra Bosznia és Hercegovina*, 57792/15. sz. ügy, ítélet, 2018. március 5.

³⁸ CRANMER 2017.

³⁹ CRANMER 2017.

vallási megnyilvánulásról, mint a fejfedő viselése tanúvallomás során – hangsúlyozta De Gaetano.⁴⁰

Továbbá azt is kifejtette, hogy álláspontja szerint a szekularizmus nem írhatja felül a vallásszabadságot, kivéve, ha azt az állam alkotmánya kifejezetten rögzíti, vagy ha hosszú történelmi gyakorlat támasztja alá, amint ez Franciaországban vagy Törökországban fennállhat. Ellenkező esetben a szekularizmus csupán egyike a világnézeti meggyőződéseknak az Egyezmény rendszerén belül. Figyelmeztetett, hogy a szekularizmust nem szabad olyan hatékony eszközzé tenni, amely vallási ügyekben kényszerítő erejűvé válik, átfogva minden társadalmi kapcsolatot, és amely által az állam elbitorolja az istentiszteleti helyeket a hívők elsődleges jogainak rovására. Ezzel De Gaetano bíró Bonello bíró híres *Lautsi*-ügybeli párhuzamos véleményét elevenítette fel, amely szerint, ha az egyének szabadon hihetnek, nem hihetnek vagy meggyőződést változtathatnak, akkor „a vallásszabadság – mind fényes, mind sötétebb oldalán – érintetlen marad a 9. cikk alatt”, de „ez a lista itt véget ér – [a jogok] katalógusa messze nem terjed ki az állami szekularizmus aktív előmozdítására”.⁴¹

Amit De Gaetano valójában sürget, az egy következetes megközelítés alkalmazása mind az állami támogatású vallási szimbólumok (mint a *Lautsi*-ügyben), mind pedig az egyéni vallási megnyilvánulások (mint a *Hamidović*-ügyben) esetén, figyelembe véve azok tényleges hatását az egyének jogaira. A Lautsi-ügyben a Nagykamara már megállapította, hogy a feszület passzív jelenléte nem jelent közvetlen beavatkozást a diákok jogaiba; ugyanez a logika még inkább alkalmazható lenne a jelen ügy körülményei között, ahol a kérelmező személyes vallási szimbólum viselését kívánta gyakorolni, anélkül, hogy ez proszelitizációt valósított volna meg.⁴²

Ezek a bemutatott esetek jól szemléltetik, hogy az EJEB mennyire kontextusfüggő módon, sőt gyakran akár ellentmondásosan alkalmazza az Egyezmény rendelkezéseit a vallási szimbólumokat érintő ügyekben. Noha a *margin of appreciation* doktrína lehetővé teszi a nemzeti sajátosságok figyelembevételét, úgy vélem, megállapítható, hogy a Bíróság érvelése gyakran nem támaszkodik egységes mérlegelési szempontokra. A *Dahlab- és a Şahin*-ügyek közül csupán az előbbiben mutathatók ki konkrét veszélyek a hittérítésre és károkozásra nézve, mégis általános és spekulatív kockázatok alapján is elfogadhatónak találták a vallásszabadság súlyos korlátozását. Ezzel szemben a *Hamidović*-ügyben a Bíróság mélyreható arányossági vizsgálatot végzett, és megállapította az Egyezmény 9. cikkének megsértését. E különbség arra utal, hogy az Egyezmény által védett vallásszabadság *forum externum* aspektusának védelme következtlenül érvényesül. Az a mérlegelési megközelítés, amelyen a Bíróság érvelése nyugszik – s amely inkább olyan tényezőkön alapul, mint a szekularizmus, a nemzeti identitás vagy a hagyományok, semmint bizonyított egyéni jogsérelem –, rámutat arra, hogy e joggyakorlat következetessége és jogbiztonsági értéke megkérdőjelezhető.

⁴⁰ *Lautsi kontra Olaszország*.

⁴¹ *Lautsi kontra Olaszország* (a szerző fordítása).

⁴² CRANMER 2017.

A vallásszabadság a munkahelyen az Európai Unió Bíróságának joggyakorlatában

Alapvető uniós jogforrások

A lisszaboni szerződés hatálybalépése óta az EUB közvetlenül alkalmazza az Alapjogi Chartát mint a jogilag kötelező erejű elsődleges jog részét. Ahogy Koen Lenaerts, az EUB elnöke fogalmazott: „a Charta »árnyéka« az uniós jognak”.⁴³ Az EJEE által létrehozott alapjogi kerettel ellentétben az EU jogrendszerében az Alapjogi Charta alapvető jogainak nincs önálló kötelező ereje. A Charta kizárólag az uniós jog által szabályozott összefüggésekben alkalmazható; a nemzeti intézkedések Charta szerinti, EUB általi felülvizsgálata tehát csak azokra az esetekre korlátozódik, amelyek az uniós jog tárgyi hatálya alá tartoznak.⁴⁴ Ahogy Sulyok Márton és Kiss Lilla rámutatnak, „a Charta önmagában nem szolgálhat a magyar alkotmányosság mércéjeként, ugyanakkor uniós relevanciával bíró esetekben a bíróság annak figyelembevételére nyitottnak mutatkozik”.⁴⁵ A sajátos, közvetlenül alkalmazandó (*self-executing*) jogi státuszából fakadóan, amennyiben befolyással rendelkezik az uniós jogban, a Charta az uniós jog által vetett „árnyékként” működik: alkalmazhatósága és terjedelme az uniós jog kiterjedésétől függ. Ennek eredményeként, ha egy nemzeti aktus kívül esik az uniós jog hatályán, akkor a Charta hatályán is kívül esik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ilyen helyzetekben az alapvető jogok védelem nélkül maradnának, mivel az érintett nemzeti alkotmányos garanciák, valamint az EJEE továbbra is alkalmazandók, és biztosítják az alapvető jogok védelmét.⁴⁶

Bár az Alapjogi Charta a „jogok és elvek hatálya és értelmezése” körében előírja az EUB számára, hogy a Chartát az EJEE-vel összhangban értelmezze,⁴⁷ az EUB az Alapjogi Chartát ettől függetlenül alkalmazza. Az EJEE-re és az EJB ítélezési gyakorlatára való hivatkozások ritkák, és amikor előfordulnak, többnyire egy alacsonyabb mércéként szolgálnak. Összességében az EUB megnövekedett szerepet játszik az alapjogok védelmében, különösen az uniós jogi összefüggésekben.⁴⁸

A vallásszabadság és a munkavállalás közötti egyensúly az EU antidiszkriminációs jogának egyik legérzékenyebb területe. Ahogy Európa egyre sokszínűbbé válik vallási szempontból a migráció és a társadalmi pluralizmus eltolódása révén, a munkahelyi szabályok és a munkavállalók *forum externuma* közötti feszültségek egyre gyakoribbá válnak.⁴⁹ Az EU-ban az ilyen konfliktusokat szabályozó jogi keretet a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról

⁴³ LENAERTS–GUTIÉRREZ-FONS 2014: 1567.

⁴⁴ SULYOK 2020.

⁴⁵ SULYOK–KISS 2021.

⁴⁶ LENAERTS 2018: 59.

⁴⁷ Alapjogi Charta, 52. cikk (3) bekezdés.

⁴⁸ BAKÓ 2015: 207–209, 218.

⁴⁹ LAULOM 2019.

szóló 2000/78/EK tanácsi irányelv (2000. november 27.) szabályozza.⁵⁰ Az irányelv tiltja a diszkriminációt számos ok alapján, beleértve a vallást vagy meggyőződést is a foglalkoztatás és a munkavégzés területén.⁵¹

Ebben a jogi keretben az EUB központi szerepet játszik az irányelv értelmezésében. Miközben az irányelv tiltja a közvetlen és közvetett vallási diszkriminációt, nem ismer el kifejezetten általános kötelezettséget az észszerű alkalmazkodásra. A fogyatékoság esetköre kivételével, a méltányos alkalmazkodás nem jelenik meg önálló jogi kategóriaként.⁵² Ez a joghézag alapvető kérdést vet fel arról, hogy kell-e a munkáltatóknak módosítaniuk a munkahelyi szabályokat vagy gyakorlatokat – és ha igen, milyen mértékben – annak érdekében, hogy lehetővé tegyék a munkavállalók vallásgyakorlását.

E pozitív jogi kötelezettség hiányában az EUB többnyire a vallási diszkriminációt a közvetett diszkrimináció szemüvegén keresztül értelmezi, az irányelv 2. cikk (2)(b) bekezdése alapján.⁵³ A gyakorlatban ez a struktúra lehetővé teszi a Bíróság számára annak megállapítását, hogy a munkáltató képes lett volna-e alkalmazkodni anélkül, hogy aránytalan nehézséget szenvedett volna el.

Az EUB gyakorlata

Az EUB ítélkezési gyakorlatában kiemelt jelentőségük van a munkahelyi vallási öltözködésre és vallási szimbólumok viselésére vonatkozó ügyeknek, különösen a 2000/78/EK irányelv értelmezése tekintetében.

Az *Achbita*-ügyben⁵⁴ (2017) a Bíróság egy Belgiumból érkezett előzetes döntéshozatali kérelem alapján hozott ítéletet, amely egy magánvállalkozás azon belső szabályzatára vonatkozott, amely megtiltotta a munkavállalók számára bármilyen politikai, filozófiai vagy vallási meggyőződést kifejező látható jelkép viselését az ügyfelekkel való kapcsolattartás során. A felperes, egy muszlim munkavállaló, megtagadta a fejkendő eltávolítását, emiatt elbocsátották. A Bíróság az ügyet közvetett hátrányos megkülönböztetésként értékelte, mivel a munkáltató szabályzata formálisan semleges volt, és valamennyi munkavállalóra egyformán alkalmazandó volt. Ugyanakkor a Bíróság elismerte, hogy egy ilyen szabály bizonyos vallási meggyőződésű személyekre aránytalan terhet róhat. A Bíróság döntő jelentőségű megállapítása szerint a munkáltató jogos célként hivatkozhat arra, hogy az ügyfelekkel való kapcsolattartás során vallási és ideológiai semlegességet

⁵⁰ A Tanács 2000/78/EK irányelve (2000. november 27.) a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról.

⁵¹ CZIGLE 2021: 31.

⁵² 2000/78/EK irányelv (2) és (5) bekezdés.

⁵³ E rendelkezés szerint közvetett diszkrimináció akkor áll fenn, ha valamely rendelkezés, kritérium vagy gyakorlat egy adott vallású vagy meggyőződésű személyt hátrányosabb helyzetbe hoz más személyekhez képest, hacsak e rendelkezés, kritérium vagy gyakorlat nem igazolható objektíven jogszerű céllal, és az ennek eléréséhez alkalmazott eszközök nem megfelelők és szükségesek. Lásd 2000/78/EK irányelv.

⁵⁴ EUB, C-157/15., *Samira Achbita kontra G4S Secure Solutions NV*. ECLI:EU:C:2017:203.

kíván sugározni. Annak megítélése, hogy a szabály arányos-e a cél elérésével, attól függ, hogy a szabály alkalmazása következetes és szisztematikus-e, valóban a semlegességi célkitűzést szolgálja-e, valamint hogy rendelkezésre álltak-e enyhébb alternatívák.⁵⁵

A *Bouagnaoui*-ügyben (2017),⁵⁶ amely Franciaországból került a luxemburgi Bíróság elé, az EUB arra a kérdésre adott választ, hogy igazolható-e egy muszlim munkavállaló elbocsátása amiatt, hogy fejkendőt viselt az ügyfelekkel történő munkavégzés során, figyelembe véve azt, hogy ennek indokaként a munkáltató az ügyfelek negatív visszajelzéseit jelölte meg.⁵⁷ A Bíróság határozottan elutasította az ügyfelek preferenciáira való hivatkozást mint az alkalmazott vallási megnyilvánulásának korlátozását igazoló legitim indokot, ezzel szűkítve a munkáltatók számára rendelkezésre álló igazolási lehetőségeket. Noha közvetett hátrányos megkülönböztetés továbbra is vizsgálható, a Bíróság ismételten hangsúlyozta, hogy minden korlátozást objektíve igazolni kell jogszerű céllal, és az alkalmazott intézkedésnek arányosnak kell lennie.⁵⁸

Ez a joggyakorlat tovább szilárdult a *WABE*- és a *Müller*-ügyekben (2021),⁵⁹ amikor a Bíróság német ügyeket vizsgált, amelyekben magánfenntartású gyermekintézmények és gyógyszertárak által alkalmazott semlegességi követelmények kerültek terítékre. A Bíróság itt megismételte, hogy a semlegességi szabályok közvetett hátrányos megkülönböztetést eredményezhetnek, de ezek igazolásához nagyon szigorú arányossági tesztnek kell megfelelniük.⁶⁰ Az EUB hangsúlyozta, hogy az ilyen szabályokat valóban következetesen és szisztematikusán kell alkalmazni, és azokat szigorúan csak a munkáltató jogos érdekeinek – jelen esetben az oktatásban és az egészségügyben fennálló semlegesség biztosítása – eléréséhez szükséges mértékben szabad korlátozni. Továbbá a Bíróság megállapította, hogy a semlegességi szabályok nem vezethetnek bizonyos vallási közösségeket aránytalanul hátrányosan érintő következményekhez, és hogy a nemzeti bíróságok továbbra is központi szerepet játszanak a versengő jogok – különösen az Alapjogi Charta 10. cikke (vallásszabadság) és 16. cikke (a vállalkozás szabadsága) – közötti egyensúly megállapításában.⁶¹

Úgy vélem, megállapítható, hogy ezekben az ügyekben az EUB egy árnyalt kiegyensúlyozási módszert alakított ki. Egyrészt bizonyos körülmények között megengedhetők a munkáltatói semlegességi politikák, másrészt azonban minden esetben egyedi arányossági vizsgálatot kell végezni annak érdekében, hogy elkerüljék a vallásszabadság szükségtelen korlátozását a foglalkoztatás területén.

A 2000/78/EK irányelv alapján az EUB ítélkezési gyakorlata fokozatosan elmozdul a munkáltatói semlegességi politikák elfogadása felé, szigorú igazolási tesztek alkalmazása

⁵⁵ SZAJBÉLY 2018.

⁵⁶ EUB, C-188/15., *Asma Bouagnaoui, Association de défense des droits de l'homme (ADDH) kontra Micropole SA*, ECLI:EU:C:2017:204.

⁵⁷ C-188/15, *Asma Bouagnaoui v. Micropole*, 2017, 32–33, 38–41. bekezdések.

⁵⁸ C-188/15, *Asma Bouagnaoui v. Micropole*, 2017, 41. bekezdés.

⁵⁹ EUB, C-804/18 és C-341/19. sz. egyesített ügyek, *IX és MH Müller Handels GmbH v. WABE eV és MJ*, ECLI:EU:C:2021:594, 2021. július 15.

⁶⁰ EUB, C-804/18 és C-341/19, 68–69. pontok.

⁶¹ EUB, C-804/18 és C-341/19, 71–72. bekezdések.

mellett. Az *Achbita*-ügyben a Bíróság elfogadta a semlegességi szabályokat mint jogszerű célt, ugyanakkor megkövetelte azok folyamatos és arányos alkalmazását is. A *Bouagnaoui*-ügyben a Bíróság egyértelműen elutasította az ügyfél-preferenciákra való hivatkozást mint a vallási kifejezés korlátozását igazoló jogszerű indokot. E szűkítő értelmezést a jogszerű indokok vonatkozásában a *WABE*- és a *Müller*-ügyekben ismét megerősítette, amikor is a Bíróság egyértelművé tette, hogy a semlegességi politikák igazolását szigorú arányossági vizsgálatnak kell alávetni, és azok nem eredményezhetnek hátrányos megkülönböztetést bizonyos vallási kisebbségekkel szemben. Összegzésként elmondható, hogy az EUB olyan kiegyensúlyozó megközelítést alakított ki, amely mérsékelt támogatást nyújt a munkáltatói érdekek számára, ami a vallásszabadsággal kapcsolatos alapvető jogok nem megfelelő figyelembevételével járhat.

A bíróságok gyakorlatának összevetése – összegzés

Az EJEB és az EUB ítélkezési gyakorlata külön fejlődött a vallási szimbólumok jogi megítélése tekintetében. Noha – szinte – azonos normatív alapokon nyugszanak (az EJEE, illetve az Alapjogi Charta, illetve az említett irányelv), a két bíróság eltérő jogi standardokat alakított ki a különféle intézményi tényezők, eljárási kötelezettségek és doktrinális megfontolások következtében.

Az EJEB az EJEE 9. cikke alapján jelenleg jellemzően a tagállamok mérlegelési mozgásterére támaszkodik, lehetővé téve a vallásszabadság és más tényezők – mint például a szekularizmus, a nemek közötti egyenlőség vagy a közrend – közötti helyzetfüggő egyensúly megteremtését. A Bíróság korábbi döntései – mint a *Dahlab kontra Svájc* (2001), *Leyla Şahin kontra Törökország* (2005) és *Lautsi kontra Olaszország* (2011) – az állami hatóságokkal szembeni általános óvatosságot igényelnek, különösen olyan esetekben, ahol a vallási kifejezés a közszolgáltatások területeit érinti, mint például az oktatás. „A vallás minden aspektusának tiszteletben tartása iránti vágy nem igazolhatja azt, hogy a hívőket megvédjék mások, akár azonos vallásúak hitének kifejezésétől sem.”⁶² Ugyanakkor újabb ítéletek, mint például a *Hamidović kontra Bosznia-Hercegovina* (2017), egyre inkább arra utalnak, hogy erősebb védelem illeti meg az egyének vallásgyakorlását, különösen akkor, ha a közhatalmi beavatkozást nem támasztják alá meggyőző érvek.

Ezzel egy időben az EUB az uniós másodlagos jogból, különösen a 2000/78/EK irányelvből származtatott logikát követi. A vallásszabadsággal kapcsolatos ítélkezési gyakorlata a munkahelyi környezetben jóval később indult meg – az *Achbita*- és *Bouagnaoui*-ügyekkel (mindkettő 2017) –, és e gondolatmenet tovább fejlődött a *WABE*- és *Müller*-ügyekben (2021). Bár az EUB nem ismer el egy általános észszerű alkalmazkodási kötelezettséget (a fogyatékoság kivételével), a semlegességi politikákat a közvetett hátrányos megkülönböztetés formáiként értelmezi. Ennek következtében az EUB szigorú arányossági vizsgálatnak veti alá az ilyen munkáltatói gyakorlatokat, és csak akkor tekinti azokat

⁶² Vö. Velencei Bizottság 2008: 49. pont.

elfogadhatónak, ha jogos célt szolgálnak, következetesen alkalmazzák őket, és nem gyakorolnak aránytalan hátrányos hatást vallási kisebbségekre.

Az EJEB joggyakorlatának fejleményeként jelenik meg a *Mikyas és mások kontra Belgium* ügy⁶³ (2023), amelyben muszlim kérelmezők csoportja azért nem látogathatta meg hozzátartozóit a börtönben, mert nem voltak hajlandók levenni vallási fejfedőjüket. Az EJEB úgy ítélte meg, hogy bár a belga állam részéről a biztonságra és azonosításra való hivatkozás érthető volt, azonban ezek a korlátozások nem voltak arányosak, amikor a kérelmezők EJEE 9. cikk szerinti vallásszabadságához mérték őket. A Bíróság hangsúlyozta, hogy az állam nem vizsgálta megfelelően a kevésbé korlátozó alternatívákat, és rámutatott arra, hogy a vallási öltözet kategorikus elutasítása nem lehet arányos, ha az nem veszi figyelembe az egyéni körülményeket. Ez az ítélet megerősíti az EJEB egyre aktívabb részvételét a vallási megnyilvánulások korlátozásainak kontrolljában, még olyan érzékeny környezetben is, mint a büntetés-végrehajtási intézmények.

Összegzésként elmondható, hogy az EJEB kontextuálisan érzékeny megközelítést alkalmaz, és jelentős teret enged a nemzeti jogi hagyományoknak és alkotmányos identitásoknak, különösen a közrend és a szekularizmus védelme terén. Ezzel szemben az EUB egy formálisabb, jogbiztonságra és a belső piacon belüli egyenlő bánásmódra épülő megközelítést követ, kevésbé figyelembe véve a nemzeti sajátosságokat.

A két bíróság joggyakorlata jól mutatja, milyen nehéz összehangolni az egyéni vallásszabadságot a társadalom egésze iránti követelményekkel. A pluralizmus és a szekularizmus, a magánmeggyőződés és az intézményi semlegesség közötti feszültség továbbra is meghatározó választóvonal marad a kortárs európai alkotmányosságban.

Felhasznált irodalom

- BAKÓ Beáta (2015): Uniós alapjogok a tagállamokban. Az Alapjogi Charta alkalmazási és értelmezési problémái. *Iustum Aequum Salutare*, 11(1), 179–218. Online: <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20151sz/12.pdf>
- CASSANO, Giulia (2019): The Freedom of Religion in the Workplace in the Latest Case Law of the Court of Justice of the European Union: The Cresco Investigation Case and Religious Holidays. *Variazioni su Temi di Diritto del Lavoro*, 2019. Online: <https://gspi.unipr.it/sites/gspi/files/allegatiparagrafo/12-09-2019/cassano.pdf>
- Council of Europe [é. n.]: *The Margin of Appreciation*. Online: https://www.coe.int/t/dghl/cooperation/lisbonnetwork/themis/echr/paper2_en.asp
- CRANMER, Frank (2017): Wearing Religious Symbols in Court: Hamidović. *Law & Religion UK*, 2017. december 11. Online: <https://lawandreligionuk.com/2017/12/11/wearing-religious-symbols-in-court-hamidovic/>

⁶³ EJEB, *Mikyas és mások kontra Belgium*, 50681/20. sz. ügy, ítélet, 2024. január 23.

- CZIGLE János Tamás (2021): *Az Európai Unió Bíróságának munkahelyi vallásszabadsággal kapcsolatos joggyakorlata*. Doktori értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar. Online: <https://doi.org/10.15774/PPKE.JAK.2021.010>
- DOBÓ Sára Borbála (2023): Emberi Jogok Európai Bíróságának joggyakorlata a lehallgatás megítélésében. *MCC Corvinák blog*, 2023. március 27. Online: <https://corvinak.hu/velemenyt/2023/03/27/emberi-jogok-europai-birosaganak-joggyakorlata-a-lehallgatás-megiteleseben>
- ĐUKIĆ, Dalibor (2021): *Vallási jelképek a közszférában és az állami szekularitás*. Előadás, Belgrádi Egyetem, 2021. április 22. Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet. Online: <https://mf.gov.hu/esemenyek/vallasi-jelkepek-a-kozszeraban-es-az-allami-szekularitas/>
- European Centre for Law and Justice (2023): *Worrying Signs: Reflections on the CJEU's Secular Bias in Religious Liberty Jurisprudence*. 2023. július 18. Online: <https://eclj.org/religious-freedom/eu/worrying-signs-reflections-on-the-cjeus-secular-bias-in-religious-liberty-jurisprudence>
- FERRI, Marcella (2022): The Interplay between Religious Discrimination in the Workplace and Fundamental Rights: The Cherry-Pick Approach of the EU Court of Justice. *Eurojus*, (1), 291–311. Online: <https://rivista.eurojus.it/wp-content/uploads/pdf/Qui25.pdf>
- GUVELI, Ayse – PLATT, Lucinda (2023): Religiosity of Migrants and Natives in Western Europe 2002–2018: Convergence and Divergence. *European Journal of Population*, 39(9), 1–27. Online: <https://doi.org/10.1007/s10680-023-09660-9>
- KOLTAY András (2015): A vallási ruházat és jelképek viselésének korlátai – fejkendők és keresztek. *Acta Humana*, 3(3), 7–33. Online: <https://real.mtak.hu/98829/1/ActaHumanacikk.pdf>
- LAULOM, Sylvaine (2019): Religion at Work: European Perspectives. *Hungarian Labour Law E-Journal*, (1), 1–5. Online: https://hlj.hu/letolt/2019_1_a/01_Laulom_angol_hlj_2019_1.pdf
- LENAERTS, Koen (2018): The ECHR and the CJEU: Creating Synergies in the Field of Fundamental Rights Protection. In *Dialogue between Judges. Proceedings of the Seminar 26 January 2018*. Strasbourg: European Court of Human Rights, 57–64. Online: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/speech_20180126_lenaerts_eng
- LENAERTS, Koen – GUTIÉRREZ-FONS, José A. (2014): The Place of the Charter in the EU Constitutional Edifice. In PEERS, Steve – HERVEY, Tamara – KENNER, Jeff – WARD Angela (szerk.): *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary*. Oxford: Hart Publishing, 1559–1594. Online: https://doi.org/10.5771/9783845259055_1600
- PEYROUX-SISSOKO, Marie-Odile (2017): Immaterial Public Order: Legal Response to Social Crisis? *Hungarian Journal of Legal Studies*, 58(2), 224–232. Online: <https://doi.org/10.1556/2052.2017.58.2.7>
- PUPPINCK, Gregor (2012): The Case of Lautsi v Italy: A Synthesis. *Brigham Young University Law Review*, (3), 873–930. Online: <https://ssrn.com/abstract=2320576>
- SCHANDA Balázs (2014): A vallásszabadság, a lelkiismeret szabadsága. In SCHANDA Balázs – BALOGH Zsolt (szerk.): *Alkotmányjog – Alapjogok*. Budapest: Pázmány Press, 153–168.
- SULYOK Márton (2020): Európa akarta – 20 éves lett az Alapjogi Charta. *Corvinák*, 2020. október 14. Online: <https://corvinak.hu/vilag/2020/10/14/europa-akarta-20-eves-lett-a-charta>
- SULYOK, Márton – KISS, Lilla Nóra (2021): Difficulties in “Chartering” the Course – The EU Charter of Fundamental Rights in the Jurisprudence of the Hungarian Constitutional Court. *Hungarian*

Yearbook of International Law and European Law, 315–339. Online: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.17006.69449>

SZAJBÉLY Katalin (2018): Vallási jelképek viselése a munkahelyeken – újabb irány az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában. *Közjogi Szemle*, 11(2), 1–8. Online: <https://szakcikkadatbank.hu/doc/4185314>

Velencei Bizottság (2008): Report on the Relationship Between Freedom of Expression and Freedom of Religion: The Issue of Regulation and Prosecution of Blasphemy, Religious Insult and Incitement to Religious Hatred. CDL-AD(2008)026, 2008. október 23. Online: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2008\)026-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2008)026-e)

Jogforrások

1993. évi XXXI. törvény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában 1950. november 4-én kelt Egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről. Az Európai Unió Alapjogi Chartája. Az *Európai Unió Hivatalos Lapja*, 2016. június 7. Online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016P/TXT>
Az Olasz Köztársaság Szenátusa [é. n.]: Az Olasz Köztársaság Alkotmánya (La Costituzione della Repubblica Italiana). Online: <https://www.senato.it/istituzione/la-costituzione>

Bíróági joggyakorlat

EJEB [Nagykamara], *Eweida és mások kontra Egyesült Királyság*, 48420/10, 59842/10, 51671/10 és 36516/10. sz. kérelmek, ítélet, 2013. május 27.
EJEB [Nagykamara], *Lautsi és mások kontra Olaszország*, 30814/06. sz. kérelem, ítélet, 2011. március 18.
EJEB [Nagykamara], *Leyla Şahin kontra Törökország*, 44774/98. sz. kérelem, ítélet, ECHR 2005-XI.
EJEB [Nagykamara], *S.A.S. kontra Franciaország*, 43835/11. sz. kérelem, ítélet, 2014. július 1.
EJEB, *Dahlab kontra Svájc*, 42393/98. sz. kérelem, elfogadhatatlansági döntés, 2001. február 15., EJEB 2001-II.
EJEB, *Hamidović kontra Bosznia és Hercegovina*, 57792/15. sz. kérelem, ítélet, 2018. március 5.
EJEB, *Kokkinakis kontra Görögország*, 14307/88. sz. kérelem, ítélet, 1993. május 25.
EJEB, *Mikyas és mások kontra Belgium*, 50681/20. sz. kérelem, ítélet, 2024. január 23.
EUB, *C-188/15, Asma Bougnaoui, Association de défense des droits de l'homme (ADDH) kontra Micropole SA*, ECLI:EU:C:2017:204, 2017. március 14.
EUB, *C-804/18 és C-341/19, IX és MJ kontra WABE eV és MH Müller Handels GmbH*, ECLI:EU:C:2021:594, ítélet, 2021. július 15.